

Štruktúrovanie diskurzu v teórii E. Laclaua a Ch. Mouffovej a jej miesto v rámci diskurznych štúdií

Nina Cingerová, Filozofická fakulta UK, nina.cingerova@gmail.com

Kľúčové slová: diskurz, diskurzna analýza, E. Laclau, Ch. Mouffová, antagonizmus, obraz nepriateľa

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, Э. Лакло, Ш. Муфф, антагонизм, образ врага

Recepcia semiotických teórií, postulátov uznávajúcich dôležitosť intuície vo vedeckom poznaní¹, následné prehodnocovanie štrukturalizmu², nástup postmodernej paradigmy, ktorá spochybňuje existenciu „jedného príbehu“, kritika esencializmu, postuláty sociálneho konštrukcionizmu³ a práce M. Foucaulta otvárajú v druhej polovici 20. storočia cestu k zlomu v rámci spoločenskovedných disciplín, ktorého centrálnym pojmom dovoľujúcim uchopiť procesy výstavby kolektívnych systémov vedenia o jednotlivých skupinách, udalostiach a spoločnosti je *diskurz*⁴.

Uplynuté desaťročia sa niesli v znamení rozvoja rôznorodých teórií o diskurze a metodologických inštrumentárií používaných pri jeho analýze. R. Keller v svojom prehľade diskurzne orientovaných výskumov hovorí v tejto súvislosti o ich „pôsobivej konjunktúre“ (Keller, 2007, s. 7) v rozmanitých disciplínach, J. Torfing poznamenáva, že za posledné desaťročie sa diskurzna teória stala „uznávaným smerom v sociálnych a politických vedách“ (Torfing, 2005, s. 2). To, že jednotliví analytici, teoretici a metodológovia majú rozličné filozofické a disciplinárne (a metodologické) zázemie sa však odrazilo na nejednoznačnosti pojmu *diskurz*. Práve od jeho chápania sa však odvíja šírka záberu diskurznych analýz, potenciál diskurzneho pohľadu na spoločenskovednú problematiku a poskytnutie uspokojivej odpovede na otázku do akej miery, v akých súvislostiach a pri výskume akých fenoménov sa opierať o diskurznu analýzu.

Diapazón používania pojmu *diskurz* je široký. Ak sa budeme sústrediť na fragmenty, ktoré sa snažia o jeho definície v súvislosti s metódou diskurznej analýzy, mohli by sme z hľadiska ich makroštruktúry hovoriť o dvoch pomyselných skupinách: 1. definíciách, ktoré sa snažia pojem formálne vymedziť vo vzťahu k inými pojmom textovej lingvistiky a analyzujú predovšetkým používanie jazyka v sociálnych kontextoch; 2. definíciách, ktoré sa dotýkajú nielen jeho podoby, ale aj funkcie, ktorú zohráva a snažia sa o uchopenie podmienok a efektov jeho fungovania v sfére spoločnosti a politiky⁵.

K prvému typu definícií patrí napr. vymedzenie M. Stubbsa, ktorý diskurz používa viacmenej ako ekvivalent pojmu text (Stubbs, 1983, s. 9) alebo J. Sinclaira a M. Coultharda, ktorý ho používajú pre označenie rozsiahlej, vnútorne organizovanej, koherentnej a kohéznej časti textu (Sinclair, Coulthard, 1975, s. 9). V definíciách sa zvykne zdôrazňovať jeho komunikačný rozmer a zasadenie textu do kontextu. Diskurz sa teda modeluje ako jazyková oblasť v rámci sociálneho priestoru.

Ak však chceme detailnejšie odpovedať na otázku, prečo je diskurzna analýza vhodným vektorom pohľadu aj na problematiku širších spoločenských, najmä politických, fenoménov, budeme sa musieť vysporiadať aj s hlbšími definíciami, ktoré sa budú snažiť vymedziť diskurz

voči ne-diskurzu, vymedziť vzťahy medzi jazykovou praxou a spoločnosťou, ich interakciu, podmienky a efekty jeho fungovania a jeho prepojenie s mocou.

Medzi najvýznamnejšie školy, ktoré sa snažia o vymedzenie diskurzu vo vzťahu k sociálnej praxi a zaoberajú sa aj otázkou moci, patrí široký konglomerát výskumov združených pod hlavičkou Kritickej diskurznej analýzy (ďalej len KDA)⁶ a tzv. Essexská škola diskurzu⁷.

Postulátom, ktorý zdieľajú obe školy, je sociálny konštrukcionizmus – predstava, že naša komunikácia zohráva aktívnu úlohu pri vytváraní, stabilizácii a transformácii sociálnej reality (Jorgensen, Fillips, 2008, s. 18). V otázke, či diskurz formuje celú oblasť sociálna alebo je len jedným z aspektov sociálna, sa však tieto dva teoretické rámce rozchádzajú⁸.

Je zrejme, že vyjasnenie tohto bodu má význam z hľadiska prístupu k analýze. Ak sa sociálna dimenzia nekryje s dimenziou diskurzu, potom sa bude priznávať aj existencia sféry, ktorá funguje na základe iných princípov a teda musí byť analyzovaná iným spôsobom. Ak je však „všetko diskurz“ (Derrida, 2005, s. 354), mal by byť analyticky uchopiteľný bez toho, aby sme sa odvolávali na ekonomické, politické a iné kauzality zabudované do spoločnosti.

N. Fairclough, ktorý v rámci KDA azda najpodrobnejšie rozpracoval teóriu diskurzu, hovorí o ňom v súvislosti s metodologickým rámcom pre svoj výskum, ako o komplexe troch zložiek: sociálnej praxe, diskurzívnej praxe (produkcia textov, ich distribúcia a konzumácia) a textu (Fairclough, 1995, s. 74). Spojenie medzi textom a sociálnou praxou je v jeho trojdimenzionálnom modeli sprostredkované diskurzívnou praxou, procesy textovej produkcie a interpretácie sú tvarované charakterom sociálnej praxe, proces produkcie tvaruje (a zanecháva stopy) v texte a interpretatívny proces operuje na základe podnetov vychádzajúcich z textu (Fairclough, 1995, s. 133). Fairclough zdôrazňuje, že diskurzívne praktiky, ktoré chápe ako praktiky sprostredkované jazykom, sú len jednou z foriem sociálnej praxe (Fairclough, 1992, s. 95).⁹ Priznáva teda existenciu procesov, ktoré nemajú diskurzívny charakter (napr. inštitúcie, technológie, výrobné sily atď.) a ktoré vplývajú na modelovanie spoločnosti.

E. Laclau a Ch. Mouffová nezávislú existenciu predmetu nepopierajú¹⁰, tvrdia však, že svetu rozumieme prostredníctvom diskurzov, kategorizujeme ho na základe tých štruktúr a pravidiel, ktoré nastoľujú. Odmietajú pritom rozdelenie na domény diskurzu a domény ne-diskurzu, teda, v ich ponímaní, štruktúry, pri ktorých formovaní zohráva úlohu iná ako logika ako logika diskurzu. Tvrdia: „[...] ak podrobíme analýze tzv. nediskurzívne komplexy [...], nájdeme viac či menej komplexnejšie formy diferencných pozícií medzi objektami, ktoré nevyplývajú z nevyhnutnosti vonkajšej vo vzťahu k systému, ktorý ich štrukturuje a ktoré preto možno považovať za diskurzívne artikulácie“ (Laclau, Mouffe, 2001, s. 107). Diskurz je v ich chápaní štrukturovaný celok, ktorý je výsledkom artikulácie praxe. Tá je ponímaná ako každá prax, ktorá stanovuje vzťahy medzi elementami tak, že je ich identita v dôsledku artikulácie modifikovaná (Laclau, Mouffe, 2001, s. 105).

Problémom pri komparácii týchto dvoch prístupov je to, že teoretici KDA sa na rozdiel od E. Laclaua a Ch. Mouffovej opierajú o lingvistickú analýzu a rozdelenie na diskurzívne praktiky a nediskurzívne praktiky vnímajú cez prizmu ich jazykovosti (Jäger, Maier, 2010). Výhodou tejto členitosti je, že môže byť funkčná v priebehu výskumu. Rozdelenie tak môže predstavovať dôležitú otázku súvisiacu s procesom analýzy, pokiaľ však ide o otázky súvisiace s ich ontologickou podstatou, môže prevedenie hranice medzi praktikami spravidla predstavovať neľahkú úlohu¹¹.

Teoretici v rámci Essexskej školy nie sú natoľko viazaní na podrobné vymedzovanie formálnej stránky praktík a uvažujú v abstraktnejších kategóriách. Tak napríklad J. Torfing vymedzuje diskurzivitu ako „pole neredukovateľného nadbytku [významu, pozn. N. C.]“

(Torfing, 1999, s. 92). Diskurz predstavuje v jeho chápaní súbor sledu označujúcich, medzi ktorými existujú vzťahy spojitosti a diferencie. Ak by však táto logika existovala bez zlomov a hraníc, nevzniklo by miesto pre politiku¹². Všetky identity by boli fixované ako nutné momenty jedného diskurzu a konflikt by sa odohrával medzi rôznymi intradiskurzívnymi variáciami. Túto totalizáciu, uzamknutie štruktúry, však J. Torfing odmieta. Žiadne fixované centrum totiž existovať nemôže a preto bude vždy existovať niečo, čo bude unikať zdanlivo nekonečným procesom signifikácie v rámci diskurzu. Fixácia významu bude teda vždy len čiastočná a bude produkovať nadbytok významu unikajúceho logike diferencie. To, čo nebude fixované ako diferenčná identita v rámci konkrétneho diskurzu teda nie je mimo diskurzu, ale je diskurzívne konštruované v priestore, ktorý uniká stabilizácii (Torfing, 1999, s. 91-92). V chápaní Torfinga je teda všetko diskurzom a dištinktívnym prvkom pri definícii diskurzivít je miera fixácie významu. Čo je však z môjho pohľadu dôležité je to, že nám zároveň ponúka aj dôležitú definíciu politična vyplývajúcu z jeho modelu. Na základe jeho úvah ho môžeme ponímať ako sféru, kde producenti diskurzu bojujú o fixáciu významu identít jednotlivých elementov diskurzu v snahe o dosiahnutie hegemonie.

Tento uhol pohľadu je obzvlášť aktuálny pri výskume dejných zlomov akými bola napríklad zmena spoločensko-ideologickej paradigmy v postkomunistických krajinách koncom 80-tych rokov minulého storočia.

Stabilný hegemonický diskurz bol konfrontovaný s novými udalosťami, ktoré nedokázal vysvetliť, reprezentovať, či iným spôsobom domestifikovať - bol *dislokovaný*. Tento proces otvoril priestor pre politický boj o definíciu a riešenie problému, ktorý sa vyskytol a viedol k artikulácii nového hegemonického diskurzu stabilizovaného konštrukciou nového súboru politických hraníc. V priebehu hegemonického boja sa producenti diskurzov snažili o fixovanie plávajúcich signifikantov a ich „pripútanie“¹³ k novému uzlovému bodu (Torfing, 2005, s. 16; Žižek, 1999, s. 92-94).

Chápanie štruktúry a pojmový aparát, ktoré ponúkajú v svojich prácach E. Laclau a Ch. Mouffová sa mi v tejto súvislosti javia ako vhodné na analýzu modelovania nielen obrazu jednotlivých skupín, osôb a udalostí, ale aj procesu ich rozpadu a modifikácií, ktorý je menej častým námetom odborných prác v rámci imagológie (Weller, 2001, s. 4). Predstavujú totiž solídny súbor nástrojov, s pomocou ktorých sa dá preniknúť do logiky diskurzu, mechanizmov vytvárania a pridelovania významov a zachytenia významných zlomov. Dovoľujú napr. porozumieť tomu, prečo v niektorých obdobiach tie isté pojmy pôsobia mobilizujúco, kým v iných obdobia túto mobilizačnú silu strácajú¹⁴.

V súlade s teóriou F. de Saussura existujú v jazyku len rozdiely, bez pozitívnych termínov (Saussure, 1996, s. 148). Znamená to teda, že každý znak v štruktúre je definovaný opozíciami (diferenciami) voči iným znakom štruktúry a nie pozitívne svojim obsahom. Saussurovská hodnota napríklad termínu *cirkev* tak bude závisieť od toho, ako a či sa bude meniť iný termín štruktúry (napr. štát) a každý posun vo vzťahoch sa odrazí na hodnotách ostatných znakov. Zo vzťahového usporiadania znakov v štruktúre vychádzajú aj E. Laclau a Ch. Mouffová, no štruktúra o ktorej uvažujú je rozkolísaná, nestála, otvorená pre zmeny.

Každá prax, ktorá nastoľuje vzťah medzi jej elementami tak, že ich identita je jej následkom modifikovaná nazývajú E. Laclau a Ch. Mouffová *artikuláciou*. Štrukturovaná totalita, ktorá je výsledkom artikulácie praxe je *diskurz*. *Momentom* je diferenčná pozícia, ktorá je artikulovaná diskurzom. Diferenciu, ktorá nie je artikulovaná diskurzom nazývajú E. Laclau a Ch. Mouffová *elementom* (Laclau, Mouffe, 2001, s. 105).

V totalite diskurzu, v ktorej je každý element redukovaný na moment tejto totality sú všetky identity usúvzťažnené a všetky vzťahy sú stanovené. Ich nevyhnutnosť nevyplýva z nosného inteligibilného princípu, ale zo zákonitosti systému štrukturálnych pozícií. Žiadna diskurzívna formácia však nie je „spútanou“ totalitou a transformácia elementov na momenty nie je nikdy ukončená. Elementy majú povahu *plávajúcich signifikantov* (floating signifiers), ktoré nie sú schopné toho, aby boli v úplnosti artikulované do reťazca. Táto nestála povaha preniká každou diskurzívnu identitou (Laclau, Mouffe, 2001, s. 105-106, s. 113). Pole identít, ktoré sa nikdy neustália je poľom *naddeterminácie* (overdetermination). Systém diferencných entít (diskurz) existuje len ako čiastočná limitácia „nadbytku významu“, ktorý ho rozkolísava. Tento nadbytok, ktorý je obsiahnutý v každej diskurzívnej situácii je nutným terénom konštituovania každej sociálnej praxe – je poľom *diskurzivnosti* (Laclau, Mouffe, 2001, s. 111). Každý diskurz je konštituovaný ako pokus o ovládnutie tohto poľa, pokus o zastavenie toku diferencií, pokus konštruovať centrum. Tieto privilegované body, centrá, nazývajú E. Laclau a Ch. Mouffová *uzlovými bodmi* (nodal points) (Laclau, Mouffe, 2001, s. 112).

V rámci diskurzu môže byť význam konštruovaný na základe vzťahu *diferencie* a na základe vzťahu *ekvivalencie*. Toto rozlíšenie E. Laclaua a Ch. Mouffovej zodpovedá metonymickej (syntagmatickej) a metaforickej (paradigmatickej) osi. Radenie označujúcich do reťazca zodpovedajúceho logike ekvivalencie redukuje ich bohatší význam a púta ich okolo uzlového bodu, ktorý bude odteraz pre nich určujúcim. Čím je reťaz bohatšia, tým väčšiu mobilizačnú silu nadobúda tento privilegovaný bod a tým väčšími sa simplifikuje politický priestor. Logika diferencie je naopak logikou jeho expanzie a narastajúcej komplexity. Logika diferencie rozširuje syntagmatické pole jazyka, teda počet pozícií, ktoré môžu byť kombinované. Logika ekvivalencie zasahuje paradigmatické pole - elementy sú navzájom zastupiteľné, počet pozícií, ktoré by sa mohli dať kombinovať je redukovaný (Laclau, Mouffe, 2001, s. 127-130; Žižek, 1999, s. 92-94). Proces vytvárania reťazca ekvivalencií je dôležitý pri zrode *antagonizmu*, ktorý načrtáva hranice signifikačného systému. E. Laclau upresňuje: „[...] je zrejmé, že tieto limity nemôžu byť označené, ale musia samy seba vyjaviť ako *narušenie* alebo *kolaps* procesu signifikácie“ (Laclau, 2007, s. 37). Znamená to teda, že „samy seba vyjavia“ tam, kde pole diskurzivnosti už nie je v stave produkovať systém diferencií.

Antagonizmus sa odlišuje od vzťahu kontrárnosti a kontradikcie, ktoré sú aktuálne v prípade, ak objekty „niečím“ sú a na základe toho do týchto vzťahov vstupujú. V prípade antagonizmu sme však konfrontovaní so situáciou, keď „nám prítomnosť ‚druhého‘ bráni v tom, aby sme boli kompletne samými sebou“ (Laclau, Mouffe, 2001, s. 125). Tak napríklad vznikala v období sovietskeho Ruska antagonizmus vo vzťahu k cirkvi, lebo nemohla byť konštituovaná ako cirkev a jej význam bol redukovaný na predstaviteľa nepriateľskej triednej pozície. Nemohla byť sama sebou, ale to nemohla byť ani sila, ktorá ju antagonizovala. „Objektívne bytie jednej, bolo totiž symbolom nebytia druhej“ (Laclau, Mouffe, 2001, s. 125). Význam pojmu slobody svedomia zakotveného v ústave bol pritom determinovaný uzlovým signifikantom *triedny boj*, ktorý fixoval aj význam ostatných zložiek ideológie (pokrok, solidarita, demokracia, feminizmus a iné) vstupujúcich s ním do jednej reťaze, a teda redukovaný. Keďže bola cirkev vnímaná ako ideologický a triedny nepriateľ, bol boj proti nej ospravedlniteľný, význam každej izolovanej zrážky nadobúdala totiž okrem priameho významu aj význam symbolický. Na to, aby boli náboženské organizácie z hľadiska legislatívy vnímané ako sociálne inštitúcie, ktoré majú štatút právnickej osoby a ktoré sa môžu, aj ako partneri štátu, beztrestne zapájať do života spoločnosti, musela sa zmeniť logika ich modelovania, museli byť ako také „povedateľné“. Muselo im byť

umožnené, v rámci daného spoločenského kontextu, vstupovať do iných syntagmatických vzťahov.

Konštrukcia antagonizmu teda zahŕňa vylúčenie série identít a významov, ktoré sú artikulované ako súčasť reťazca ekvivalencií a ktorých spoločným menovateľom je to, že predstavujú hrozbu pre systém, budujú teda nielen jeho jednotu, ale naznačujú aj jeho limity (Torfing, 2005, s. 15-16). Pojem antagonizmu, ktorý sa dotýka mechanizmu vymedzovania skupiny „my“ voči skupine „oni“ a tvorivej sily *konštituujúceho vonkajšieho prvku* (constitutive outside) umožňuje tak uchopiť procesy zlučovania a vylučovania identít, hegemonických zásahov potrebných na prekonanie diskrepancií a vytvárania diskurzívnych koalícií a obrazov nepriateľa a spolu s ostatnými pojmami umožňuje uchopiť štruktúrovanie diskurzu.

Poznámky

¹ V súlade s fenomenológiou E. Husserla. Por.: SMITH, D. W. Husserl, s. 315-319. K významu Husserlovej fenomenológie pre sociálne vedy por.: MAKAROV, M. L. Osnovy teorii diskursa, s. 315-319.

² V prácach J. Derridu, J. Lacana, J. Kristevy a iných.

³ K sociálnemu konštrukcionizmu por.: BURR, V. Social Constructionism, s. 1-28. GERGEN, K. J. An Invitation to Social Construction, s. 220-242. V tejto súvislosti por. tiež: HACKING, I. Sociálna konštrukcia – ale čoho?, s. 78-80.

⁴ Slovo *diskurzívny* na bližšie označenie charakteru prístupov a metodológie, pri ktorých vystupuje ako objekt výskumu diskurz a na označenie kategórií vzťahujúcich sa k diskurzu. Slovo *diskurzívny* používam na označenie charakteru aktívne fungujúcich entít.

⁵ J. Torfing hovorí v tejto súvislosti o troch generáciách diskurzu. Por.: TORFING, J. Discourse Theory : Achievements, Arguments, and Challenges, s. 6-9.

⁶ Pod školou Kritickej diskurznej analýzy (niekedy aj Kritické diskurzné štúdiá) chápem zoskupenie analytikov, ktoré formulovalo svoj teoretický rámec na sympóziu v Amsterdame v roku 1991. K najvýznamnejším predstaviteľom patrí predovšetkým T. van Dijk, N. Fairclough, T. van Leeuwen, R. Wodaková a S. Jäger. K spoločnému teoretickému rámcu a filozofickým postulátom por.: WODAK, R., MEYER, M. Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology, s. 1-33. Por. tiež: JÄGER, S. Von der Ideologiekritik zu Foucault und Derrida, s. 18-37.

⁷ Za zakladateľov tzv. Essexskej školy diskurznej analýzy sa považuje E. Laclau a Ch. Mouffová. K významných predstaviteľom patrí tiež J. Torfing, Y. Stavrakakis, D. Howarth a O. Marchart. V ruskom priestore sa k postulátom menovanej školy hlási V. Je. Morozov. Por.: *Rossija i Drugije : identičnosť i granicy političeskogo soobščestva*. K teoretickému rámcu a filozofickým postulátom por. zborníky: *Diskurs – radikale Demokratie – Hegemonie*. Hg. M. Nonhoff. Por. tiež: *Discourse Theory in European Politics*. Edited by D. Howarth, J. Torfing. Por. tiež: *Laclau : A Critical Reader*. Ed. by S. Critchley, O. Marchart.

⁸ Táto otázka je kľúčová pre klasifikáciu teoretických prístupov k diskurzu v klasifikácii J. Torfinga a M. Jørgensenovej a L. J. Phillipsovej. Por.: JØRGENSEN, M. V., FILLIPS, L. Dž. Diskurs-analiz : teorija i metod, s. 20. Por. tiež: TORFING, J. Discourse Theory : Achievements, Arguments, and Challenges, s. 6-9. Ku klasifikácii por. tiež: SERIO, P. Analiz diskursa vo Francuzskej škole (Diskurs i interdiskurs), s. 549-551. Por. tiež: RUSAKOVA, O., F. *Sovremennyye teorii diskursa* [online].

⁹ K problematike vymedzenia nediskurzívnych praktík v prácach M. Foucaulta por.: SMART, B. Michel Foucault, s. 41-43.

¹⁰ „Zemetrasenie [...] existuje v tom zmysle, že sa udialo tu a teraz, nezávisle od mojej vôle. Či však bude konštruované v termínoch „prírodného fenoménu“ alebo „Božieho hnevu“, záleží od štruktúrovania diskurzívneho poľa.“ Por.: LACLAU, E, MOUFFE, CH. *Hegemony and Socialist Strategy*, s. 108.

¹¹ Por. v tejto súvislosti riešenie N. Fairclougha: FAIRCLOUGH, N. *Analysing discourse*, s. 24-25.

¹² Por. v tejto súvislosti: DYRBERG. T., B. *The Political and Politics in Discourse Analysis*, s. 241-255.

¹³ Z prekladu termínu J. Lacana *point de caption*, ktorý je analogický s *uzlovým bodom* v teórii E. Laclaua a Ch. Mouffovej. Por.: EVANS, D. *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*, s. 149.

¹⁴ A. Demirović hovorí v tejto súvislosti o „precíznom vysvetlení“, napriek tomu však kritizuje nemožnosť prepojiť stratégie aktérov s konfliktami na iných spoločenských úrovniach, keďže podľa E. Laclaua a Ch. Mouffovej žiadne iné úrovne neexistujú. Por.: DEMIROVIĆ, A. *Hegemonie und die diskursive Konstruktion der Gesellschaft*, s. 71.

Literatúra

BURR, V.: *Social Constructionism*. Second Edition. New York; Hove : Routledge, 2003.

DEMIROVIĆ, A.: *Hegemonie und die diskursive Konstruktion der Gesellschaft*. In *Diskurs – radikale Demokratie – Hegemonie : zum politischen Denken von Ernesto Laclau und Chantal Mouffe*. Hg. M. Nonhoff, Bielefeld : transcript Verlag, 2007, s. 55-85.

DERRIDA, J.: *Writing and difference*. London : Taylor and Francis e-Library, 2005.

DYRBERG. T., B. *The Political and Politics in Discourse Analysis*. In *Laclau : A Critical Reader*. Ed. by S. Critchley, O. Marchart. Abingdon; New York : Routledge, 2004, s. 241-256.

EVANS, D.: *An introductory dictionary of Lacanian psychoanalysis*. New York; London : Routledge, 1996.

FAIRCLOUGH, H.: *Discourse and social change*. Cambridge; Oxford; Malden : Polity Press, 1992.

FAIRCLOUGH, N.: *Critical discourse analysis: The Critical Study of Language*. London; New York : Longman, 1995.

FAIRCLOUGH, N. *Analysing discourse : Textual Analysis for Social Research*. London; New York : Routledge, 2003.

GERGEN, K. J.: *An Invitation to Social Construction*. London; Thousand Oaks; New Delphi : Sage Publications, 1999.

HACKING, I.: *Sociálna konštrukcia – ale čoho?*. Bratislava : Kalligram, 2006.

JÄGER, S., MAIER, F.. Theoretical and methodical aspects of Foucauldian critical discourse analysis and dispositive analysis. In *Methods of Critical Discourse Analysis*. Second Edition. Edited by R. Wodak, M. Meyer. Los Angeles; London; New Delphi; Singapore; Washington DC : Sage Publications, 2010, s. 34-62.

JÄGER, S.: *Von der Ideologiekritik zu Foucault und Derrida*. In *Wie kritisch ist die Kritische Diskursanalyse?*. Hg. S. Jäger. Münster : Unrast Verlag, 2008, s. 18-37.

JORGENSEN, M. V., FILLIPS, L. DŽ.: *Diskurs-analiz : teorija i metod*. Charkov : Gumanitarnij centr, 2008.

KELLER, Reiner.: *Diskursforschung : eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen*. 3., aktualisierte Auflage. Wiesbaden : VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2007.

- LACLAU, E, MOUFFE, CH.: *Hegemony and Socialist Strategy : Towards a Radical Democratic Politics*. Second Edition. London; New York : Verso, 2001.
- LACLAU, E.: *Emancipation(s)*. London, New York : Verso, 2007.
- MAKAROV, M. L.: *Osnovy teorii diskursa*. Moskva : ITDGK Gnozis, 2003.
- MOROZOV, V. Je.: *Rossija i Drugije : identičnosť i granicy političeskogo soobščestva*. Moskva: Novoje literaturnoje obozrenije, 2009.
- RUSAKOVA, O., F. *Sovremennyye teorii diskursa : opyt klassifikacij*. In *Sovremennyye teorii diskursa : multidyisciplinarnyj analiz* [online]. Serija „Diskursologija“. Jekaterinburg : Izdatel'skij dom „Diskurs-Pi“, 2006. . [cit. 2.2.2012]. Dostupné na internete: <discourse-pm.ur.ru>avtor6/books/std.doc>.
- SAUSSURE, F.: *Kurs obecné lingvistiky*. Vydal Ch. Bally, A. Sechehaye za spolupráce A. Riedlingera. Preložil F. Čermák. Praha : Academia, 1996.
- SERIO, P.: *Analiz diskursa vo Francuzskoj škole (Diskurs i interdiskurs)*. In *Semiotika : antologija*. Izd. 2-je, ispr. i dop. Sost. Ju. S. Stepanov. Moskva; Jekaterinburg : Akademičeskij Projekt; Delovaja kniga, 2001, s. 549-562.
- SINCLAIR, J., COULTHARD, M.: *Towards an Analysis of Discourse : The English Used by Pupils and Teachers*. Oxford : Oxford University Press, 1975.
- SMART, B.: *Michel Foucault*. Revised Edition. New York : Routledge, 2002.
- SMITH, D. W.: *Husserl*. Oxon; New York : Routledge, 2007.
- STUBBS, M.: *Discourse Analysis : The Sociolinguistic Analysis of Natural Language*. Oxford : Basil Blackwell Publishers, 1983.
- TORFING, J.: *Discourse Theory : Achievements, Arguments, and Challenges*. In *Discourse Theory in European Politics : Identity, Policy and Governance*. Edited by D. Howarth, J. Torfing. Hampshire; New York : Palgrave Macmillan, 2005, s. 1-32.
- TORFING, J.: *New Theories of Discourse : Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford; Malden : Blackwell Publishers, 1999.
- WELLER, Ch.: *Feindbilder : Ansätze und Probleme Ihrer Erforschung*. Bremen : Institut für Interkulturelle und Internationale Studien, 2001.
- WODAK, R., MEYER, M.: *Critical Discourse Analysis : History, Agenda, Theory and Methodology*. In *Methods of Critical Discourse Analysis*. Second Edition. Edited by R. Wodak, M. Meyer. Los Angeles; London; New Delphi; Singapore; Washington DC : Sage Publications, 2010, s. 1-33.
- ŽIŽEK, S.: *Vozvyšennyj objekt ideologii*. Moskva : Izdatel'stvo „Chudožestvennyj žurnal“, 1999.

Абстракт

В статье рассматриваются основные понятия теории дискурса Э. Лакло и Ш. Муффа – артикуляция, плавающее означающее, узловой пункт, антагонизм, отношения различия и эквивалентности. Основываясь на расхождении в вопросе о сущности дискурсивных и недискурсивных практик, теория дискурса Э. Лакло и Ш. Муффа рассматривается в сопоставлении с исследованиями, условно объединенными под названием Критический дискурс-анализ.